

Adam Fałowski

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

JESZCZE O RUTENIZMACH WE WSPÓŁCZESNYM POLSKIM JĘZYKU OGÓLNYM W UJĘCIU ANDRZEJA BAŃKOWSKIEGO

More on Ruthenisms in Contemporary General Polish According to Andrzej Bańkowski

ABSTRACT: This article discusses 79 lexical units classified as potential ruthenisms in contemporary Polish in A. Bańkowski's *Etymological Dictionary of the Polish Language*. A detailed and comprehensive formal, chronological, geographical, and semantic-stylistic analysis of these lexemes shows that only a small fraction (12 units) can be considered more or less likely ruthenisms. These include: *chwacki*, *chwat*, *cudaotwórca*, *kabala* 'difficult situation, trouble, problem', *kuc*, *kuksać*, *podmówić*, *podpowiadać* (calque), *polubowny*, *prawowierny*, *przerodzić* (*się*), *przywidzieć* *się*. The remaining ones are: 1) formations of native Polish origin (48), 2) words adopted from languages other than East Slavic (1), 3) Russianisms (6), 4) words that do not lend themselves to unambiguous etymological interpretation (12).

KEYWORDS: Polish language, Ruthenian languages, etymology, ruthenisms

W opublikowanym w 2024 roku artykule traktującym o 585 jednostkach leksykalnych uznanych przez A. Bańkowskiego¹ za mniej lub bardziej pewne rutenizmy wyodrębniłem grupę kilkudziesięciu wyrazów, o których napisałem w ten sposób:

Sporego kłopotu dostarcza etymologowi pozostałe 79 jednostek leksykalnych, co do genezy których w oparciu o dostępne dane materiałowe i zastosowane kryteria trudno jest podjąć jednoznaczną i ostateczną decyzję. Są tu potrzebne nowe, rozstrzygające dane i wszechstronna drobiazgowa analiza, która z oczywistych powodów nie może być przedmiotem niniejszego szkicu. Na tym etapie badań jedyne, co można zrobić, to zaprezentować listę tych potencjalnych rutenizmów i wyrazić nadzieję, że przyszłe wnikliwe studia w tym zakresie doprowadzą do jednoznacznej opinii w kwestii ich

¹ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I-II, Warszawa 2000; A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik mowy polskiej*, t. III, cz. 1, red. A. Królikowski, Częstochowa 2014.

pochodzenia. Są to następujące leksemy (79): *bzyk*, *chwacki*, *chwiat*, *ciężyc* ‘skłaniać się, zmierzać ku’, *ciągło*, *cudotwórca*, *czajnik* (z ros.?), *częstokół*, *gościniec*, *gromki* (z ros.?), *imienny*, *kabaczek*, *kabala* (z ros.?), *kaptur*, *koniokrad*, *koniuszy*, *konnica*, *krupczatka*, *krwawica*, *kuc*, *kuksać*, *kuksaniec*, *kuleć*, *kulfon*, *kulig*, *kuma*, *kumać się*, *lubować*, *łajdak*, *łapeć*, *maślany*, *nalewka*, *(na) przekór*, *natłok*, *natomiast*, *niuchać*, *osłupieć*, *oświetlać/ oświetlić*, *pasieka*, *pobieżny*, *pobliski*, *pobrać się*, *podejrzewać*, *podmówić*, *podpowiadać*, *podpuścić*, *podsydny*, *polubowny*, *ponad*, *popod*, *poprzeczny*, *poprzeczny*, *potakiwać*, *pralnia*, *prawowierny*, *przedstawiać/ przedstawić*, *przejaw*, *przejawić*, *przejazdem*, *przejrzały*, *przekąska*, *przerodzić(się)*, *przygnębiony*, *przywidzieć się*, *pyszalek*, *ranek*, *ranny*, *rodowód*, *rodowy*, *rozgwar*, *rozłąka*, *rozminąć się*, *rozpatrzeć*, *rówieśnica*, *rówieśnik*, *rymnąć*, *rzeźba*, *rzeźbić*, *rzędowy*².

Przedmiotem niniejszego opracowania jest próba realizacji postulatów badawczych sformułowanych w przytoczonym powyżej cytacie. Polega ona na zademonstrowaniu na wybranych przykładach (od *bzyk* do *kumać się*), w jaki sposób przeprowadzona została postulowana przez mnie „wszechstronna i drobiazgowa” analiza mająca na celu ustalenie rodowodu wymienionych powyżej 79 leksemów, uwzględniająca charakterystykę ich cech formalnych, chronologicznych, geograficznych, semantycznych i stylistycznych, a następnie zaprezentowaniu wniosków z tej analizy wynikających. Dokładny opis każdego analizowanego leksemu obejmuje: 1. zacytowanie stanowiska A. Bańkowskiego (1), 2. podanie danych chronologicznych: polskich i wschodniosłowiańskich (1.1), 3. omówienie dotychczasowych (poza A. Bańkowskim) koncepcji etymologicznych (1.2), 4. sprecyzowanie własnego stanowiska w kwestii pochodzenia danego leksemu (1.3).

BZYK

1. W słowniku A. Bańkowskiego czytamy: „*bzyk* ‘głos lecącego owada, kuli’ XIX-1, *reg. wsch.*, ukr. *bzyk*, od onomatopeicznego *bzz* (naśladowującego głos owada). Stąd też *bzykać* XIX-1 (A. Mickiewicz), *bzyceć* XIX-2 (J.I. Kraszewski)”³.

1.1. Chronologia

Wyraz polski ma zbliżoną chronologię do odpowiedników wschodniosłowiańskich: pol. – XIX-1; ukr. dial. – XIX-2, ros. dial. – 1852.

1.2. Etymologia

Według *Słownika prasłowiańskiego*, jest to rzeczownik odczasownikowy, por. pol. prowinc. pñ.-wsch. *bzyk* ‘brzęczenie’, ros. dial. *bzyk* ‘gżenie się bydła’, ‘gież’, ‘dziwactwo, bzik’, ukr. dial. *bzyk* ‘gież’, brus. *bzyk* ‘brzęczenie’, co od ps. **bъzykati*, por. też **bъzikati*, **bъzyčati* : **bъzukati*, **bъzučati*⁴.

1.3. Wnioski

Raczej mamy tu do czynienia z paralelną formacją w języku polskim i językach wschodniosłowiańskich opartą na ps. dial. (pñ.) **bъzykati*, niż z rutenizmem.

² A. Fałowski, *Rutenizmy we współczesnym polskim języku ogólnym w ujęciu A. Bańkowskiego I*, „Rocznik Sławistyczny” LXXIII (2024), s. 59.

³ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 105.

⁴ *Słownik prasłowiański*, t. I, red. F. Sławski, Wrocław 1974, s. 467-468.

CHWACKI

1. A. Bańkowski: „*chwacki* reg. wsch. 1854 (A. Pietkiewicz-Pług), od *chwat* (p.), za ukr. *chváč'kyj*; także adv. *chwacko* 1861”⁵.

1.1. Pol. – XIX-2; ukr. – XIX-2.

1.2. Uznawane za derywat sufiksalny od *chwat*: **chvat-ski* > *chwacki*, por. *świat* > *świecki*⁶.

1.3. Biorąc pod uwagę czynniki chronologiczne, geograficzne, a także stylistyczne sygnalizowane w *Słowniku wileńskim*: *chwacki* posp. ‘tęgi, zuchowaty, dziarski, zamaszysty’, *chwacko* posp. ‘tęgo, zuchwale, dziarsko’⁷, można ostrożnie zakładać tu wpływ języka ukraińskiego, por. ukr. *chváč'kyj* ‘dziarski, zuchowaty, chwacki’ (1863), *chváč'ky* ‘dziarsko, chwacko’⁸, ale możliwe jest też odwrócenie kierunku zapożyczenia. Sytuacja zmienia się diametralnie, jeśli opowiemy się za mało popularną⁹ koncepcją Aleksieja I. Sobolewskiego zakładającą wywodzenie omawianego przymiotnika od ros. *zalichvátskij* pot. ‘junacki, dziarski, chwacki’ (1852), utworzonego przy pomocy sufiksu *-sk-* od *zalicrvat* ‘zuch, chwát; junak’, znanego w gwarach jeszcze w XIX w. *Zalicrvat* powstało zapewne jako zrost wyrażenia *za lichó chvat* ‘ponad miarę’¹⁰, por. też brus. *zalichvát* ‘chwát’, *zalichvácki* ‘dziarsko, zuchowato, chwacko’, *zalichváckij* ‘dziarski, chwacki, gracki, zawadiacki’¹¹. W takiej sytuacji można by dopuścić wpływ języka białoruskiego, gdzie z jednej strony odnotowujemy formy *zalichvácki* ‘dziarski, zuchwały, chwacki; zapalczywy, czupurny, żwawy, wesoły’, *zalichváckasc* ‘cecha wyrażona przymiotnikiem’¹², z drugiej natomiast *chvácki* 1. ‘dziarski, zuchowaty, chwacki, sprytny; junacki’, 2. *pot.* ‘bardzo dobry, wspaniały; wesoły, dziarski’, 3. *pot.* ‘sprytny, zręczny’, 4. *pot.* ‘przydatny’, *chváckasc* ‘cecha wyrażona przymiotnikiem’¹³. Tak więc, być może mamy tu do czynienia z rutenizmem, wszakże w świetle przedstawionych powyżej danych bardziej prawdopodobne wydaje się twierdzenie, że pol. *chwacki* jest białorutenizmem, a nie ukrainizmem.

CHWAT

1. A. Bańkowski: „*chwát* ‘zuch, śmiałek’ 1848 (T. Lenartowicz), reg. wsch., ukr., ros. *chvat* ‘ts.’, potoczny (slangowy), skrót zamiast pejoratywnego *zalichvát* ‘zuchwalec’ (+ *zali(cho)-chvat*, gdzie *-chvat* od vb. *chvatát*). Stąd też *chwacki* (p.)”¹⁴.

⁵ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 162.

⁶ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I, Kraków 1952-1956, s. 90; W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005, s. 73.

⁷ *Słownik języka polskiego*, t. I, Wilno 1861, s. 160.

⁸ Б. Грінченко, *Словарь української мови*, т. IV, Київ 1909, с. 391.

⁹ Zob. М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. IV, Москва 1987, с. 230; *Етимологічний словник української мови*, т. VI, ред. О. С. Мельничук, Київ 2012, с. 164.

¹⁰ *Этимологический словарь русского языка*, т. II, вып. 6, ред. Н. М. Шанский, Москва 1975, с. 43.

¹¹ И. И. Носович, *Словарь белорусского наречия*, Санктпетербург 1870, с. 173.

¹² *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, т. II, Мінск 1978, с. 339.

¹³ *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, т. V, кн. 2, Мінск 1984, с. 189.

¹⁴ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 164.

1.1. Pol. – XIX-1; ros. – XVIII-2, ukr. – XIX-2, brus. – XX-1.

1.2. Z reguły uznawane za derywat wsteczny od czas. *chwatać* (p. *chwycić*) w funkcji nazwy czynności, wykonawcy czynności i narzędzia; pierwotne znac. ‘chwytanie, uchwyt’ > ‘ten co chwycił śmiało, odważnie’, por. co do znaczenia ros. *ловкий* ‘zręczny’ : *ловит* ‘łapać, chwycić’; łac. *capax* ‘pojemny, pojmujący’ : *capere* ‘brać, chwycić’¹⁵.

1.3. Argumenty chronologiczno-geograficzne, a także stylistyczne, por. chociażby *chwatać* posp. ‘tęgi, zuch’¹⁶ zdają się przemawiać za zapożyczeniem semantycznym z języka białoruskiego. Zob. *chwacki*.

CIĄŻYĆ

1. A. Bańkowski: „*ciążyć* 3. intr.[ansitivum] pers.[onalis] ‘skłaniać się, zmierzać ku’, reg. wsch. *ciążyć do czegoś/ ku czemuś* XVIII-2, rutenizm semantyczny, za ukr. *тязьти до чого, co chyba za ros. тязотѣт к чему*”¹⁷.

1.1. Pol. – XVIII-2; ros. 1794; ukr. – XX.

1.2. Z ps. **tęzi* ‘ciążyć, obciążać’. Znaczenie ‘skłaniać się, zmierzać ku’ nie było przedmiotem specjalnej uwagi¹⁸.

1.3. Trudno o jednoznaczne rozstrzygnięcie. Raczej rodzimy neosemantyzm niż zapożyczenie z języka ukraińskiego, o czym świadczy bez wątpienia brak tego czasownika u Borysa Hrinchenki, a w słowniku Jewhena Żelechowskiego notowane jest jedynie znaczenie ‘schwer werden’. Znaczenie ‘mieć pociąg, skłonność do czegoś, kogoś’ widoczne dopiero w *Wielkim słowniku współczesnego języka ukraińskiego*¹⁹. Dane chronologiczne przemawiają raczej za tym, że w języku ukraińskim jest to kalka semantyczna z języka rosyjskiego lub polskiego.

CIEĞŁO

1. A. Bańkowski: „*ciągło* techn. 1900, sztucznie za ukr. *тягло* w znaczeniu ‘siła pociągowa itp.’; przekłada niem. *zug-stange*”²⁰. Por. niem. *Zugstange* techn. ‘ciągło, pociągacz’²¹.

1.1. Pol. – XIX; strus. - XV w znaczeniu ‘powinności’²², ukr. - XIX-2, por. *тягло* 1. ‘lina, urządzenie do ciągnięcia niewodu, promu itp., 2. ‘siła pociągowa, zwierzęta pociągowe’ XIX-2²³, *тягло* 1. ‘zwierzęta pociągowe w gospodarstwie rolnym (konie,

¹⁵ F. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. I, s. 91-92; W. Boryś, *Słownik etymologiczny...*, s. 73.

¹⁶ *Słownik języka polskiego*, t. I, Wilno 1861, s. 160.

¹⁷ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 177.

¹⁸ Zob. A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1989, s. 61; F. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. I, s. 98; W. Boryś, *Słownik etymologiczny...*, s. 78; W. Mańczak, *Polski słownik etymologiczny*, Kraków 2017, s. 25.

¹⁹ *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, ред. В. Т. Бусел, Київ-Ірпінь 2009, s. 1489.

²⁰ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 189.

²¹ J. Piprek, J. Ippoldt, *Wielki słownik niemiecko-polski*, t. II, Warszawa 1987, s. 893.

²² И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, т. III, Санктпетербург 1903, s. 1097.

²³ Б. Грінченко, *Словарь...*, т. IV, с. 301.

woły i in.)', 2. 'pasek, rzemień do ciągnięcia niewodu, promu itp.', 3. *hist.* 'feudalne podatki i powinności wieśniaków i mieszkańców podgrodzia w Państwie Rosyjskim XV – pocz. XVIII w.; powinność pańszczyzniana'²⁴.

1.2. Z ps. **tęglo* 'to, co służy do ciągnięcia', nazwa narzędzia z suf. *-lo* od ps. **tęgti* 'ciągnąć'²⁵. Analogiczne formacje: ps. **čerslo* 'krój pługa' : **čersti* 'ciąć, kroić', por. pol. dial. *trósło* 'nóż pługa'²⁶ i in.²⁷.

1.3. Pol. wsp. *ciągło* techn. 'część maszyny, element sztywny przenoszący siły (głównie rozciągające), np. w pojazdach kolejowych'²⁸ raczej nie nawiązuje do ukr. *tjahló*, ani tym bardziej do strus. *tjaglo*, lecz do bogatego semantycznie pol. dial. *ciągło* 1. 'dyszel', a) 'dyszel w kieracie', b) 'dyszel pługa ciągniętego przez woły', c) 'drag (rodzaj dyszla) łączący dwa jarzma lub jarzmo z narzędziem rolniczym', 2. 'gwóźdź w dyszlu dla drugiej pary koni (gdy się zaprzęga cztery konie)', 3. 'żelazna część pługa łącząca go z orczykiem', 4. 'część jarzma – górny, poziomy drążek leżący na karkach wołów', 5. 'postronek'²⁹, o prasłowiańskim rodowodzie.

CUDOTWÓRCA

1. A. Bańkowski: „*cudotwórca* 1577 (P. Skarga, także 1579, 95, za nim Wujek 1593), zamiast *cudoczyńca* (p.), według strus. *čudotvorec* (co przekładem grec. *thaumatourgós*). Jeden z wielu przykładów przejęcia przez teologów katolickich terminu schizmatycznego na przekór terminowi protestanckiemu. Stąd *cudotwórca* XIX-1, zamiast starszego *cudotwórny* XVII-XVIII (według strus. *čudotvornyj*)”³⁰.

1.1. Pol. – XVI-2; strus. – *čudotvorьць* XI.

1.2. Pochodzeniem pol. *cudotwórca* zainteresował się jedynie A. Bańkowski (zob. wyżej).

1.3. Zapewne do polszczyzny wyraz został przejęty z cerkiewszczyzny redakcji ukraińskiej, por. stuktur. *čjudotvorec* XV³¹.

CZAJNIK

1. A. Bańkowski: „*czajnik* 'naczynie metalowe do gotowania wody' XX-1, 'naczynie porcelanowe albo fajansowe do parzenia herbaty (1855 J. Korzeniowski, 1885 G. Zapolska), ukr. *čajnyk*, ros. *čajnik*, od *čaj* 'herbata' [...]”³².

²⁴ *Великий тлумачний словник...*, s. 1489.

²⁵ W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I, Warszawa 1994, s. 201.

²⁶ *Mały słownik gwar polskich*, red. J. Wronicz, Kraków 2010, s. 300.

²⁷ F. Sławski, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*, [w:] *Słownik prasłowiański*, t. I, red. F. Sławski, Wrocław 1974, s. 103-104.

²⁸ *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Kraków 1996, s. 127.

²⁹ *Słownik gwar polskich*, t. IV, z. 2, red. J. Reichan, S. Urbańczyk, Kraków 1991, s. 272.

³⁰ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 202.

³¹ *Словник старорукраїнської мови XIV-XV ст.*, т. II, ред. Л. Л. Гумецька, Київ 1978, с. 551.

³² A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 213.

1.1. Pol. – 1819; ros. – 1762; ukr. – XIX-2.

1.2. Uznawane najczęściej za rusycyzm³³.

1.3. Chronologia (Gazeta Warszawska z 1819 r.) wskazuje raczej na pożyczkę z języka rosyjskiego.

CZĘSTOKÓŁ

1.3. Kalka z języka rosyjskiego lub ukraińskiego³⁴.

GOŚCINIEC

1.3. Wyraz prasłowiański lub pożyczka semantyczna z języków ruskich³⁵.

GROMKI

1. A. Bańkowski: „*gromki* ‘głośny’ XIX-2, rzadkie, najczęściej *gromkim głosem* (żeby nie *głośnym głosem*, co tautologią etymologiczną), wcześniej *reg. wsch.* (u polskich pisarzy kresowych z rzadka od XVII-2), za ukr. *hrimkǫj* ‘głośny’; później też za ros. *grómkiĭ*. *Wsch.-słow. *grom-ъkъ* nowym derywatem od **gromъ*, p. *grom*”³⁶.

1.1. Pol. – XVII-2; stros. – XVII-1, ukr. – XIX-1.

1.2. Rodzimy derywat od rzeczownika *grom* z sufiksem *-ki*, por. *krewki* : *krew* lub rusycyzm³⁷.

1.3. Argumenty chronologiczne i geograficzne, a także formalne (fonetyczne) przemawiają za pożyczką z języka rosyjskiego.

IMIENNY

1. A. Bańkowski: „*imienny* XIX-1, późny rutenizm albo rusycyzm, por. ukr. *imennyĭj*, ros. *imennój*. Stąd też później adv. *imiennie* jako przekład niem. *namentlich* i ros. *poimjónno*, por. strus. *imiенno* w polskich tekstach M. Smotryckiego (+ 1633)”³⁸.

1.1. Pol. – 1801; strus. – XIV, stbrus. – XVI-1, ukr. – XIX-1.

1.2. Rodzimy derywat od *imię* < ps. **jьmę*, **jьmene*³⁹.

1.3. Względy chronologiczne dopuszczają możliwość uznania wyrazu za rusycyzm raczej niż rutenizm.

³³ Zob. *Słownik języka polskiego*, t. I, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900, s. 368; *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, [w:] <http://www.sjpd.pwn.pl/haslo/czajnik> (07.10.2025); *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/1572/czajnik> (07.10.2025); D. Buttler, *Nowsze zapożyczenia rosyjskie w języku polskim*, „Zeszyty Naukowo-Dydaktyczne Filii UW w Białymstoku. Humanistyka 2, Białystok 1973, s. 7.

³⁴ A. Fałowski, *Rutenizmy...*, s. 60.

³⁵ A. Fałowski, *Rutenizmy...*, s. 61.

³⁶ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 481.

³⁷ F. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. I, s. 349.

³⁸ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 543.

³⁹ A. Brückner, *Słownik etymologiczny...*, s. 192; W. Boryś, *Słownik etymologiczny...*, 198; W. Mańczak, *Polski słownik...*, 67.

KABACZEK

1. A. Bańkowski: „*kabaczek* bot. (Cucurbita pepo; odmiana dyni) 1949, ros., ukr. *kabačók*, zdr. do *kabák*, z osm. *kabak* ‘dynia’”⁴⁰.

1.1. Pol. – XX-1; ros. XX-1; ukr. – XIX-2.

1.2. Pol. dial. *kabak* ‘dynia’ pochodzi z ukr.⁴¹. Postać zdr. *kabaczek* uznawana jest za rusycyzm⁴², podobnie jak brus. *kabačók*⁴³, czy czes. *kabačok*⁴⁴.

1.3. Późne pojawienie się w języku polskim wersji deminutywnej tego wyrazu (1936 r.)⁴⁵ przemawia raczej za jego rosyjskim pochodzeniem.

KABAŁA

1. A. Bańkowski: „*kabała* 4 ‘czyjaś trudna sytuacja’ XIX-1, w wyrażeniu *wpaść (wpuścić kogoś) w kabałę* itp.; poniekąd chyba za ukr., ros. *kabała* ‘niewolnicza zależność od kogoś, zwłaszcza niewypłacalnego dłużnika od wierzyciela’, strus. w znaczeniu ‘skrypt dłużny (weksel, dokument poświadczający zaciągnięcie długu)’ XV, z tur.-tatar.; por. u Paska: *teraz i mnie w tę niewinną – po moskiewsku mówiąc – wprawiły kabałę*; w pol. jednak zmieszanego i z *kabała* 3.; por. zwłaszcza *wplątać w kabałę = w intrygę*”⁴⁶.

1.1. Pol. – XIX-1 ‘trudne położenie, tarapaty, kłopot’, XVII-1 ‘knowanie, intryga, zmowa, spisek’; brus. – XIX-2, ukr. – XX.

1.2. Zasadniczo panuje przekonanie, że pol. *kabała* w znaczeniu ‘intryga, kłopot, nieprzyjemna sytuacja’ to rusycyzm lub ukrainizm⁴⁷.

1.3. A. Brückner, pisze: „*kabała* ‘intryga’, ‘nauka tajna’ (używająca chętnie i kart), z niem. i włos. *cabala* ‘wróżbiarstwo’, z hebrajskiego *kabbalah* ‘podanie’. Natomiast ruskie *kabała* ‘zapis, obligacja’, ‘pańszczyzna’ poszło z tureckiego *kabala* ‘kwit, zapis’, od początku 15. wieku”⁴⁸. Stanowisko ojca polskiej etymologii pokazuje, że dzisiejsze znaczenie tego wyrazu ‘intryga, kłopot, nieprzyjemna sytuacja’ to wynik ewolucji semantycznej hebr. *qabbāla* ‘otrzymanie (doktryny), tradycja’, które przeniknęło do pol. poprzez łac. śred. *cabala*⁴⁹ albo też jidysz i języki zach.-europ.⁵⁰. Odpowiada ono najwyraźniej twierdzeniu A. Bańkowskiego, wyrażonemu pod hasłem

⁴⁰ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 601.

⁴¹ *Етимологічний словник...*, Київ 1985, т. II, с. 329; *Słownik języka polskiego...*, Warszawa 1902, т. II, s. 192.

⁴² *Wielki słownik wyrazów obcych PWN*, red. M. Bańko, Warszawa 2010, s. 581.

⁴³ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. IV, рэд. В. У. Мартынаў, Мінск 1988, с. 10.

⁴⁴ П. Я. Черных, *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, т. I, Москва 2001, с. 363.

⁴⁵ *Wielki słownik...*, [w:] <https://wsjp.pl/haslo/podglad/68919/kabaczek#chronologizacja> (07.10.2025).

⁴⁶ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 602.

⁴⁷ F. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, Kraków 1958-1965, т. II, s. 8; *Етимологічний словник...*, Київ 1985, т. II, с. 330.

⁴⁸ A. Brückner, *Słownik etymologiczny...*, s. 211.

⁴⁹ *Wielki słownik...*, [w:] <https://wsjp.pl/haslo/podglad/68916/kabala> (08.10.2025).

⁵⁰ *Wielki słownik wyrazów obcych...*, s. 581.

kabala 2 ‘intrygi, knowania, machinacje’, gdzie znaczenie to uznano za wtórne, związane z „opinią o podstępnej działalności kabalistów żydowskich”, por. *kabalować* ‘robić intrygi’ 1780⁵¹. Znaczenie ‘niepokój, kłopot, zmartwienie’ widoczne jest w białoruskim słowniku I.I. Nosowicza z 1870 r.⁵², natomiast nie znajdujemy go w ukr., gdzie oprócz znaczeń historycznych notujemy jedynie *przen.* ‘zniewolenie, ucisk, zależność’⁵³.

Interesujące jest stanowisko zajęte przez etymologów białoruskich w kwestii pochodzenia *brus. kabalá* ‘całkowita zależność od kogoś, poddaństwo; ucisk’, ‘zmartwienie, kłopot, oszukaństwo, głupstwo, drobiazg’. Znaczenia białoruskiego wyrazu wskazują na możliwość zmieszania dwóch zapożyczeń. Jedno z nich może odnosić się do pol. *kabala*, co wzięło się z hebr. *kabbālāh* ‘tajemna nauka’. Stąd zapewne pochodzi znaczenie ‘oszukaństwo, bzdura, głupstwo’. Natomiast znaczenie ‘zmartwienie, kłopot’ pojawiło się za ros., ukr. *kabala* ‘zadłużenie, niewola’, co z języków turkijskich⁵⁴. Podobne stanowisko zajął też Stanisław. Stachowski⁵⁵.

Słownik warszawski rozróżnia znaczenia: *rzad.* ‘knowanie, intryga, zmowa, spiszek’ oraz ‘trudne położenie, tarapaty, kłopot, ambaras, zawikłanie’ (z Mickiewicza)⁵⁶. Jeśli to drugie wprowadził do polszczyzny Adam Mickiewicz, to jego białoruska proweniencja, poparta danymi ze słownika Iwana I. Nosowicza wydaje się bardziej prawdopodobna niż ukraińska.

KAPTUR

1. A. Bańkowski: „*kaptur* 1397, strus. *kapturъ*, tur.-tatar. płn. *kaptur*; nazwa szpiczastego kołpaka futrzanego, przejętego (wraz z nazwą) przez bojarów staroruskich od Tatarów kazańskich, za panowania Jagiełły przez szlachtę polską od bojarów litewsko-ruskich [...]”⁵⁷.

1.1. Pol. – XIV; strus. 1473; 1505, brus. – 1508, ukr. – XVI.

1.2. Uznawane za niejasne⁵⁸.

1.3. Raczej derywat od *kapa* ‘męskie okrycie wierzchnie, rodzaj płaszcza lub peleryny’⁵⁹, łac. *cappa* ‘rodzaj nakrycia głowy’ + suf. *-tur* lub od łac. *caput, capitis* ‘głowa’ + suf. *-ur*. W językach wsch.-słow. polonizm od XV w.⁶⁰.

⁵¹ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 601.

⁵² И. И. Носович, *Словарь...*, s. 226.

⁵³ *Етимологічний словник...*, Київ 1985, т. II, с. 329-330; *Великий тлумачний словник...*, с. 512.

⁵⁴ *Этымалагічны слоўнік...*, т. IV, с. 6.

⁵⁵ S. Stachowski, *Słownik historyczno-etymologiczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków 2014, s. 267-268.

⁵⁶ *Słownik języka polskiego...*, Warszawa 1902, t. II, s. 192-193.

⁵⁷ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 628-629.

⁵⁸ F. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. II, s. 61-62; W. Boryś, *Słownik etymologiczny...*, s. 221-222; W. Mańczak, *Polski słownik...*, s. 78.

⁵⁹ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, Wrocław 1976, t. X, s. 74.

⁶⁰ W. Witkowski, *Nowy słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*, Kraków 2006, s. 72.

KONIOKRAD

1. A. Bańkowski: „*koniokrad* 1902, rutenizm; za brus., ukr., ros. *konokrád*”⁶¹.

1.1. Pol. – 1902; ros. – XVII-2, ukr. – XIX-2, brus. XX-1.

1.2. Według *Słownika etymologicznego języków słowiańskich*, jest to słowo o rodowodzie prasłowiańskim: **konokradь/ *konokradьсь*. Złożenie **konь* i derywatu od czasownika **kradō, *krasti*⁶².

1.3. W polszczyźnie słowo pojawia się późno. *Słownik warszawski* potwierdza go zaledwie jednym cytatem z Elizy Orzeszkowej, por. *koniokrad, koniokradca*, rzad. *konokrad* ‘złodziej koni’, a także derywatem *koniokradztwo* kradzież koni; handel kradzionymi końmi – bez cytatu⁶³. Wcześniejsza przynajmniej o dwa stulecia chronologia tego złożenia w języku rosyjskim oraz jego znaczniejsza aktywność derywacyjna tamże, por. *konokrád, konekrad, konevor* ‘kradnący konie, trudniący się kradzieżą koni i uprowadzaniem ich’, obraźliwe przezwisko Kurgańców, w ogóle Tatarów i komisarzy powołanych do likwidacji *konokrádstva*, czyli złodziejskiego zajęcia koniokradów, *konokrádnij* ‘odnoszący się do koniokradów’⁶⁴ przemawiają za uznaniem go za rusycyzm, wbrew stanowisku W. Witkowskiego, który doszukiwał się tu polonizmu w języku rosyjskim⁶⁵.

KONIUSZY

1. A. Bańkowski: „*koniuszy* ‘zarządca książęcych stadnin koni’ (w Wielkim Księstwie Litewskim) XV-2 (z Litwy, Rusi), później honorowy tytuł dworski (w WKL), rutenizm: strus. *konjušij*, od *konjuchь*, p. *koniuch* [...]”⁶⁶.

1.1. Pol. XV-2; strus. XIII-2, ukr. – XVI-1, brus. – XV-2

1.2. Wyraz pochodzenia prasłowiańskiego jako przymiotnik dzierżawczy: **kon’ušь (jь) < *koniuch-(ь)jь < *konjuchь*, który uległ substantywizacji. Por. analogiczne nazwy urzędników w dawnej Polsce: *chorąży, krojczy, łowczy*. Franciszek Sławski stwierdza: „Do nas zapewne z Rusi”⁶⁷.

1.3. Raczej rodzime.

KONNICA

1. Bańkowski: „*konnica* ‘kawaleria’ (spopularyzował A. Mickiewicz), w tym znaczeniu rutenizm; brus., ros. *kónnica*, wsch.-słow. **konьн-ic-a*, od adi. **konьнъ* (p. *konny*) uniwerbizacja zamiast **konьнаja *ratь*; por. też ukr. *komónnyča*. Por. stp. *kon(n)ica* ‘stajnia dla koni’ 1386, 1419, 37, 50”⁶⁸.

1.1. Pol. – XVI-2; ros. – XVII-2, brus. – XX, ukr. – brak.

⁶¹ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 780.

⁶² *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, вып. X, ред. О. Н. Трубачев, Москва 1983, с. 187.

⁶³ *Słownik języka polskiego...*, Warszawa 1902, t. II, s. 442.

⁶⁴ В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. II, Москва 1979, с. 156.

⁶⁵ W. Witkowski, *Nowy słownik...*, s. 83.

⁶⁶ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 781.

⁶⁷ F. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. II, s. 421-422; *Этимологический словарь...*, вып. 10, с. 186.

⁶⁸ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 781.

1.2. Według *Słownika etymologicznego języków słowiańskich*: **konьnica* – derywat z suf. *-ica* od przymiotnika **konьнь*, **konьна*. Substantywizacja⁶⁹.

1.3. Raczej polonizm w językach wsch.-słow., por. ros. konnica – konnica, kawaleria 1672, 1696; 1704⁷⁰.

KRUPCZATKA

1.3. Rusycyzm⁷¹.

KRWAWICA

1. A. Bańkowski: „*krwawica* XIX-2, od *krwawy* (p.), najpierw u Kraszewskiego (może jego własny doraźny twór, za ukr. gw. *kryvávycá*, o owocu ciężkiej pracy), w znaczeniu ‘majątek nabyty krwawym trudem’ (ze skromnego żołdu żołnierskiego albo łupów wojennych), potem u Orzeszkowej (w tym samym znaczeniu), dopiero u Konopnickiej (1910) w znaczeniu ‘ciężka praca (chłopska)’”⁷².

1.1. Pol. – XIX-2; ukr. XIX-2.

1.2. Z formalnego punktu widzenia jest to prasłowiański derywat z sufiksem *-ica* (**krъnavica*) od przymiotnika **krънавъ* o podstawowym znaczeniu ‘coś krwawego, zawierającego krew, koloru krwi’⁷³.

1.3. Brak w ros. i brus. Wygląda na efekt twórczości literackiej polskich pisarzy XIX w. Jan Karłowicz pisze: *krwawica* = ‘praca krwawa, trud krwawy’, ‘grosz ciężko zapracowany’ – ustnie z różnych okolic i u Orzeszkowej⁷⁴. Sugestia A. Bańkowskiego, że Józef I. Kraszewski wzorował się na ukr. dial. *kry(i)vávycá*, o owocu ciężkiej pracy⁷⁵ – trudna do przyjęcia, bowiem wyraz *krwawica* ‘ciężka, krwawa praca’, czy też ‘coś, co się zdobywa ciężką (krwawą) pracą funkcjonuje nie tylko na obszarach gwar wschodnich (białostockie, suwalskie, lubelskie), ale też poza tymi terenami (kaszubskie, wielkopolskie, świętokrzyskie, nowotarskie)’⁷⁶.

KUC

1. A. Bańkowski: „*kuc* ‘zwierzę (zwłaszcza koń, pies) z krótko obciętym ogonem albo karłowate’ 1806, wpierv *reg. wileń.* (w literaturze najpierw u Mickiewicza), od brus. *kúcy* ‘kusy’ (także ukr., ros. pot. *kúcyj*), z ekspresywnym *-c-* zamiast *kusy*, p. *kusy*. Stąd też zdr. *kucyk* (najpierw u Iżyckiego)”⁷⁷.

⁶⁹ *Этимологический словарь...*, Москва 1984, вып. XI, с. 8.

⁷⁰ W. Witkowski, *Nowy słownik...*, s. 82.

⁷¹ A. Fałowski, *Rutenizmy...*, s. 61-62.

⁷² A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 829.

⁷³ *Этимологический словарь...*, Москва 1984, вып. XI, с. 8; F. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, Kraków 1966-1969, t. III, s. 191.

⁷⁴ J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. II, Kraków 1901, s. 489.

⁷⁵ Б. Грінченко, *Словарь...*, Київ 1908, с. 308; Є. Желєхівський, *Малорусько-німецький словар*, т. I, Львів 1886, с. 381.

⁷⁶ Zob. *Kartoteka słownika gwar polskich*, [w:] <https://rcin.ort.pl/dlibra/publication/37545/edition/20873> (09.10.2025).

⁷⁷ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 845.

1.1. Pol. – XVIII-1; ukr. – XIX-2.

1.2. Derywat od przymiotnika *kucy* ‘małego wzrostu, krótki, kusy’, co najprawdopodobniej ekspresywnym wariantem synonimicznego ps. **kusъ*, **kqsъ*, p. *kęsy*⁷⁸. Por. też ps. **kqsъ(jb)* < **kqsati*⁷⁹. Według P.J. Czernycha, forma z [c] zamiast [s] powstała nie z pobudek fonetycznych, lecz tabuistycznych, por. ros. *kucyj* ‘czart’⁸⁰.

1.3. Ukraińskie antroponimy *Kucanъ* 1649, *Kucylyj* 1649⁸¹ (SUM XVI-XVIII 15: 205), czy też liczne współczesne nazwiska ukraińskie, por. *Kuc*, *Kucába*, *Kucáj*, *Kucák*, *Kucán*, *Kucár*, *Kucéla*, *Kucénko*, *Kúcyj*, *Kúcyk*, *Kúcyn*, *Kucynják*, *Kúciw*, *Kucij*, *Kucíl*, *Kuckó*, *Kucmán* i in.⁸² wskazują na ruteńskie pochodzenie pol. *kuc*. Nie ma raczej wątpliwości, że podstawa słowotwórcza rzeczownika *kuc*, czyli przymiotnik *kucyj* ma pochodzenie wsch.-słów.

KUKSAĆ

1. A. Bańkowski: „*kuksać* reg. wileń. ‘szturchać’ XVIII-2, brus. *kuksác* ‘ts.’, od *kúksa* ‘kikut, pięść’”⁸³.

1.1. Pol. – XVIII-2; brus. – XIX-2.

1.2. Zapożyczenie z brus. *kuksác*, *kuksíc* ‘szturchać, uderzać kułakiem’ < *kúksa* ‘kikut, ręka bez palców’ dial. też ‘kułak’, ukr. dial. *kúksa* ‘kikut’, ros. dial. *kúksa* ‘kikut, ręka bez palców albo bez dłoni; kułak’⁸⁴. *Słownik warszawski* widzi tu derywat od dźwiękonaśladowczego *kuks* ‘kułak, szturchaniec’⁸⁵.

1.3. Bardziej prawdopodobne wydaje się ruskie (białoruskie) pochodzenie tego wyrazu z uwagi na to, że ostatecznym jego źródłem są być może języki bałtyckie, por. lit. *kuksà* ‘ręka bez palców’⁸⁶. Nie potwierdza tego faktu W. Smoczyński⁸⁷. Z drugiej strony, por. stuktur. nazwa osobowa *Kukъsa* 1649⁸⁸.

KUKSANIEC

1. A. Bańkowski: „*kuksaniec* XIX-2 (Kraszewski), z brus., od *kuksanúć* ‘szturchnąć’, p. *kuksac*”⁸⁹.

1.1. Pol. – XIX-2; w ukr., brus., ros. – brak.

⁷⁸ F. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. III, s. 300-301.

⁷⁹ *Этимологический словарь...*, Москва 1985, вып. 12, с. 67-68.

⁸⁰ П. Я. Черных, *Историко-этимологический словарь...*, т. I, с. 460.

⁸¹ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, вип. 15, ред. Д. Гринчишин, М. Чікало, Львів 2010, с. 205.

⁸² Ю. Редько, *Словник сучасних українських прізвищ у двох томах*, т. II, Львів 2007, с. 568-569.

⁸³ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 848.

⁸⁴ F. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. III, s. 333.

⁸⁵ *Słownik języka polskiego...*, t. II, s. 623.

⁸⁶ *Этымалагічны слоўнік...*, Мінск 1989, т. V, с. 151.

⁸⁷ W. Smoczyński, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno 2007.

⁸⁸ *Словник української мови XVI...*, вып. 15, с. 176.

⁸⁹ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 848.

1.2. Oparte na brus. *kuksaníc*’, co formą dokonaną do *kuksác*’, p. *kuksác*⁹⁰.

1.3. Rodzimy, polski derywat od czas, dial. *kuksać*, identyczny jak *szturchaniec* ‘ts.’.

KULEĆ

1. A. Bańkowski: „*kuleć, kuleję* ‘utykać na nogę’ XIX-1 (Z. Krasieński), wcześniej ‘stawać się kulawym’ XVIII, też perf. *o-kuleć* ‘stać się kulawym’; rutenizm, por. ukr. dial. *kulity*, od adi. *kulij* ‘kulawy’; **kuljъ*. Por. maced. dial. adi. *kul* ‘chromy’, słoń. adi. *kulj* ‘z ułamanymi rogami’, reliktowe, niejasne (objaśniane wątpliwie). Od tego adi. utworzone ekspresywne sb. **kulj-yga* ‘kulawiec, człowiek chromy’, w skrócie strus. *kulbga* ‘ts.’, stąd brus., ukr. adi. *kul’havyj* i vb. *kul’haty* (ukr.), *kul’hać* (brus.), bardzo ekspansywne (jak zwykle słowa dotyczące kalectwa), z ukr. oba (adi. i vb.) także w słowac. i czes., sporadycznie też w pol. *kulhawy* (p. *kulawy*) i *kulhać* (u Reja 1562)”⁹¹.

1.1. Pol. XVIII-2; ukr. XIX-2.

1.2. Według F. Sławskiego, pol. *kuleć* ‘utykać na nogę, chromać’ (też dokonane *okuleć*), a także paralelne ukr. dial. *kulity* ‘ts.’ kontynuują dawny czasownik na *-ěti, -ěję*, podobnie jak *krótnieć, krzywieć*⁹². Tego stanowiska nie podziela *Słownik etymologiczny języków słowiańskich*, gdzie pol. *kuleć, kulać* oraz daw. *kulhać* ‘kułykać, chromać’ widnieje pod ps. **kułati*, co uznano za formację iteratywno-duratywną na *-ati* od **kuliti*⁹³.

1.3. Raczej formacja rodzima niż rutenizm.

KULFON

1. A. Bańkowski: „*kulfon* gw. wsch.-młp. ‘coś koślawego, pokracznego’ 1806 (Bandtkie), z ukr. *kul’han*, por. nazwy osobowe: *Kulhan* 1487, *Kulhanek* 1492 (we Lwowie); por. vb. *kul’háty* (p. *kuleć*). Stąd *kulfony* pl ‘koślawe, niezgrabne litery’ XIX-2”⁹⁴.

1.1. Pol. – 1806; ros., ukr., brus. – brak.

1.2. Według F. Sławskiego, „*kulfon* ‘o rzeczy albo osobie krzywej, niezdarnej, niezgrabnej: litera, znak, rysunek krzywy, niezdarne; niezdar, niedołęga; duża, niezgrabna noga’ u Lindego z XVIII w. *kul’fan* : *kulfon* ‘dukat wytarty i oberżnięty’, stpol. od XVI w. *kulfan* ‘głupiec, dureń, niegodziwiec’, *kulfaństwo* ‘głupota’ u Jurkowskiego r. 1604 dobrze zaświadczone także i w gwarach [...]. Etymologia niepewna. Może z niem. dial. *kolpen, kolben* ‘prosty, nieokrzesany człowiek, prostak, grubianin’ (bawarskie, tyrolskie): niem. *Kolben* ‘pałka, maczuga’, śrwniem. *kolbe* też ‘berło błazeńskie’, stąd symbol błazeństwa; głupoty’. Samogłoska *u < o, a < e* w starych pożycz-

⁹⁰ F. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. III, s. 333.

⁹¹ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 850.

⁹² F. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. III, s. 346.

⁹³ *Этимологический словарь...*, Москва 1987, вып. 13, с. 98-99.

⁹⁴ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 850.

kach z niem. częste; *-f-* zapewne z jakiejś dial. postaci niem., por. dolnosaskie *kulf* ‘pałka’, stnord. *kylfi*, *kylfa* ‘ts.’⁹⁵.

1.3. Rodzimy derywat z sufiksem *-on (-an)* od podstawy germańskiego pochodzenia. Najbliższe formalnie stskand. *kylfa* ‘pałka, maczuga; udziec, udo’⁹⁶, por. też pol. dial. (Ziemia Dobrzyńska, okolice Malborka) *kulfa* ‘duża niezgrabna noga oraz dolnosaskie *kulf* ‘pałka’⁹⁷.

KULIG

1. A. Bańkowski: „kulig ‘zbiorowa przejażdżka saniami’ XX-1, w XVIII wiejska zabawa karnawałowa, polegająca na objeżdżaniu okolicznych dworów w koło [...]. Zwyczaj ten przyszedł do Polski z Rusi w XVII. Ów objazd hulaszczy prowadził wodzirej w masce z długim ptasim dziobem na najszybszych saniach, zwany *kuligiem* albo *kulikiem* (od nazwy ptaka), stąd zwrot *kuliga gonić* o tej zabawie zapustnej u W. Potockiego [...]”⁹⁸.

1.1. Pol. – XVII-2;

1.2. F. Sławski uznaje wyraz w tym znaczeniu za niepewny etymologicznie, pisząc: „Może to być jednak wtórna adideacja [do *kulik* : *kulig* ‘ptak Numenius – A. F.] drogą etymologii ludowej”. Wskazuje przy tym (za Francem Miklosichem i Antoninem Matzenauerem) na paralele łotewskie, por. łot. *kuluod lēkt* ‘hulać w zapusty, brać udział w maskaradzie karnawałowej’, *kulniēks* ‘uczestnik zabawy mięsopustnej’⁹⁹.

1.3. Związek z ornitonimem *kulig* : *kulik* raczej wtórny (zob. wyżej). Uderzające jest to, że w językach wsch.-słow. brak znaczenia ‘objeżdżanie gromadą na saniach domów sąsiedzkich połączone z ucztowaniem, tańcami, zabawą zapustną’. Jest to wyłącznie polskie znaczenie, chociaż sam termin mógł mieć swoje źródło w językach wsch.-słow., por. np. ros. dial. *kulik* ‘przebieraniec’, *kuliki* ‘dziecięca gra w chowanego’¹⁰⁰, *kulik* ‘jeden z przebranych na święta Bożego Narodzenia, który ma twarz zasłoniętą chusteczką, jak maską’, *chodít kulikámi* ‘chodzić po domach w okresie świąt Bożego Narodzenia, z twarzą obwiązaną chustką’, *kulik* ‘gra dziecięca’, „v kuliki igrat”, „igrat kulikami” 1850 i in.¹⁰¹, brus. dial. *kulikuški* ‘gra w ciuciu-babkę’¹⁰².

⁹⁵ F. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. III, s. 348.

⁹⁶ Zob. F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin-New York 1989, S. 389; M. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. II, Москва 1986, с. 287

⁹⁷ F. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. III, s. 348.

⁹⁸ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 851.

⁹⁹ F. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. III, s. 350.

¹⁰⁰ M. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. II, с. 411.

¹⁰¹ *Словарь русских народных говоров*, вып. 16, ред. Ф. П. Филин, Ленинград 1980, с. 66.

¹⁰² *Этымалагічны слоўнік...*, т. V, с. 154; A. Fałowski, *Słownik etymologiczny polszczyzny potocznej PWN*, Warszawa 2022, s. 217-218.

KUMA

1. A. Bańkowski: „*kuma* ‘matka chrzestna’ XVIII, wcześniej *reg. wsch.*, ukr., strus. *kuma*, przez cs. z bułg., serb.-chorw., gdzie do *kum* (p.). W pol. szerząc się z Rusi *kuma* i *kum* wypierają powoli (też w gwarach) stp. *kmotra* (p.) i *kmotr* (p.)”¹⁰³.

1.1. Pol. – XVII-1; strus. – XII-XIII, ukr. – 1645, brus. – 1590.

1.2. Według F. Sławskiego *kuma* to „najprawdopodobniej. stare skrócone hipocoristicum z łac. bałk. *cómmetra*, *cómmäter* ‘matka chrzestna’”¹⁰⁴. Wiesław Boryś przyjmuje jako punkt wyjścia pld.-słow. **kuma* ‘matka chrzestna’, skąd wyraz przejęli inni Słowianie, w tym Polacy za pośrednictwem języków wsch.-słow.¹⁰⁵. *Słownik etymologiczny języków słowiańskich* (XIII: 100) uznaje ps. **kuma* za formę rodzaju żeńskiego do **kumъ*, a o prasłowiańskim pochodzeniu słowa mają świadczyć jego cechy akcentuacyjne¹⁰⁶. Jeszcze inaczej sądzi W. Mańczak, który postać *kuma* wywodzi z łac. *commātre*m (biernik od łac. *commāter*) na skutek nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją, który jest niezależny od akcentu¹⁰⁷.

1.3. Podobnie jak *kum* jest to wyraz rodzimy, o chronologii prasłowiańskiej.

KUMAĆ SIĘ

1. A. Bańkowski: „*kumać się* (z *kimś*) XVI-2, perf. *po-* XVI-2, ukr. *kumătysja*, od *kum*. W polskim rutenizmie ten szerzy się (w rozszerzonym znaczeniu ‘bratać się, wchodzić w spółkę z kimś’) znacznie szybciej niż *kum*, *kuma* (i poniekąd toruje im drogę)”¹⁰⁸.

1.1. Pol. – XVI; brus. – XVII, ukr. XIX-2.

1.2. Denominativum od *kum*, *kuma*¹⁰⁹.

1.3. Rodzima formacja czasownikowa.

WNIOSKI

Identycznym zabiegom analitycznym jak w przypadku wyrazów od *bzyk* do *kumać się* poddano także pozostałe 52 jednostki leksykalne (od *lubować się* do *rzędowy*), których nie udało się tu przedstawić w szczegółach z racji narzuconych ograniczeń objętości publikacji. W związku z tym pora przejść do podsumowania, polegającego na zaprezentowaniu wyników badań dotyczących wszystkich wymienionych 79 wyrazów uznanych przez A. Bańkowskiego za rutenizmy leksykalne lub semantyczne. Dadzą się one ująć w kilka grup etymologicznych:

1. wyrazy, które nie są rutenizmami, lecz formacjami rodzimymi, polskimi, w tym:

¹⁰³ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 852.

¹⁰⁴ F. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. III, s. 359-360.

¹⁰⁵ W. Boryś, *Słownik etymologiczny...*, s. 273.

¹⁰⁶ *Этимологический словарь...*, вып. 13, с. 100.

¹⁰⁷ W. Mańczak, *Polski słownik...*, s. 96.

¹⁰⁸ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, t. I, s. 852-853.

¹⁰⁹ F. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. III, s. 361; W. Boryś, *Słownik etymologiczny...*, s. 273.

- a) o rodowodzie prasłowiańskim: *ciągnąć, koniuszy, konnica, kuma, lubować (się), natłok, niuchać, przedstawiać/ przedstawić, przejawiać, rozłąka, rozminąć się* (11);
- b) derywaty polskiego pochodzenia: *bzyk, ciężyć* ‘skłaniać się, zmierzać ku’, *kaptur, krwawica, kuksaniec, kuleć, kulfon, kumać się, maślany, nalewka, na przekór, natomiast, osłupieć, oświetlać/ oświetlić, pobieżny, pobliski, porać się, podejrzewać, podsądny, ponad, popod, potakiwać, pralnia, przejaw, przejrzały, przygnębiony, pyszałek, ranek, ranny, rodowód, rodowy, rozgwar, rówieśnica, rówieśnik, rzeźba, rzeźbić, rzędowy* (37);
2. wyrazy zapożyczone z innych języków niż wsch.-słow.: *lajdak* (czes.) (1);
3. wyrazy, które uznamy raczej za rusycyzmy niż rutenizmy: *czajnik, gromki, imienny, kabaczek, koniokrad, krupczatka* (6);
4. wyrazy, nie poddające się jednoznacznej interpretacji etymologicznej: *częstokół* (rusycyzm lub rutenizm), *gościniec* (ps. lub rutenizm semantyczny), *kulig* (pol. lub wsch.-słow.), *łapeć* (ps. dial. pñ. albo rutenizm), *pasieka* (ps. lub rutenizm semantyczny), *podpuścić* (rusycyzm lub rutenizm), *poprzedni* (pol. lub rutenizm), *poprzedzać* (pol. lub rutenizm), *przejazdem* (pol. lub rutenizm), *przekąska* (pol. lub rutenizm), *rozpatrzeć* (pol. lub kalka z ros.), *rymnąć* (pol. lub rutenizm) (12);
5. wyrazy, które z większym lub mniejszym prawdopodobieństwem można uznać za rutenizmy w języku polskim: *chwacki, chwat, cudotwórca, kabala* ‘trudne położenie, tarapaty, kłopot’, *kuc, kuksać, podmówić, podpowiadać* (kalka), *polubowny, prawowierny, przerodzić (się), przywidzieć się* (12).

W orbicie naszego zainteresowania znalazła się przede wszystkim grupa piąta w liczbie 12 jednostek. Są to leksemy, które można uznać za potencjalne rutenizmy w języku polskim. Jeśli dodamy je do 15 jednostek, które w moim artykule z 2024 roku zostały zakwalifikowane jako rutenizmy, to otrzymamy łącznie zbiór 27 wyrazów. Są to: *chwacki, chwat, cudotwórca, czeznąć, czort, dobroduszny, gołąbka* (pieszczotliwie o dziewczynie), *halaśliwy, kabala* ‘trudne położenie, tarapaty, kłopot’, *klucz* ‘szyk lecących ptaków’, *koleina, kraszanka, krupnik, kuc, kuksać, na pohybel, napytać, oszołomić, perkoz, podmówić, podpowiadać* (kalka), *pokrój, polubowny, prawowierny, przerodzić (się), przywidzieć się, ryży*.

Tak więc, w ostatecznym rozrachunku spośród 280 jednostek, które w słowniku *Etymologicznym słowniku języka polskiego* A. Bańkowskiego zostały nieoczekiwanie uznane za rutenizmy w obecnej polszczyźnie ogólnej po szczegółowej i wszechstronnej weryfikacji dokonanej w artykule z roku 2024 i obecnym pozostało zaledwie 27 jednostek (niespełna 10% całości), które za takowe można by uznać. To liczba bardzo skromna. Sytuacji nie poprawi w sposób znaczący fakt, że być może zbiór ten powiększy się o kilka leksemów z grupy czwartej (zob. powyżej). Jednakże wysiłki A. Bańkowskiego w zakresie identyfikacji polskich rutenizmów należy ocenić bardzo pozytywnie. Chodzi o wywołanie dyskusji naukowej, dotyczącej roli języków ruskich w rozwoju leksykalnym współczesnej polszczyzny i pobudzenie do dalszych intensywnych

nych badań w tym zakresie. Ciągłe czekamy na syntezę, ale przed nami jeszcze długa droga, by taka synteza mogła się pojawić. Potrzebne są dalsze studia szczegółowe i nowe siły badawcze, o które coraz trudniej. Nie traćmy jednak nadziei.

Skróty

- a) **języków:** brus. – białoruski, bułg. – bułgarski, cs. – cerkiewnosłowiański, czes. – czeski, grec. – grecki, hebr. – hebrajski, lit. – litewski, łac. – łaciński, łac. bałk. – łacina bałkańska, łac. śred. – łacina średniowieczna, łot. – łotewski, maced. – macedoński, niem. – niemiecki, osm. – osmański, pol. – polski, ps. – prasłowiański, ros. – rosyjski, serb.-chorw. – serbsko-chorwacki, słoń. – słowieński, stbrus. – starobiałoruski, stnord. – staronordycki, stpol. – staropolski, strus. – staroruski, stskand. – staroskandynawski, stukr. – staroukraiński, śrwniem. – średnio-wysoko-niemiecki, tur.-tat. – turecko-tatarski, ukr. – ukraiński;
- b) **inne:** adi. – adiectivum, adv. – adverbium, bot. – botaniczne, czas. – czasownik, daw. – dawne, dial. – dialektalne, gw. – gwarowe, hist. – historyczne, in. – inne, itp. – i temu podobne, np. – na przykład, p. – patrz, perf. – perfectum, pl – pluralis, pld.-słow. – południowosłowiańskie, płn. – północne, płn.-wsch. – północno-wschodnie, pocz. – początek, por. – porównaj, posp. – pospolite, pot. – potoczne, prowinc. – prowincjonalne, przén. – przenośne, r. – rok, reg. – regionalne, rzad. – rzadkie, sb. – substantivum, suf. – sufiks, techn. – techniczne, ts. – to samo, vb. – verbum, w. – wiek, wileń. – wileńskie, wsch. – wschodnie, wsch.-małop. – wschodniomałopolskie, wsch.-słow. – wschodniosłowiańskie, wsp. – współczesne, zach.-europ. – zachodnioeuropejskie, zdr. – zdrobnienie, zob. – zobacz

References

- Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I-II, Warszawa 2000.
- Bańkowski A., *Etymologiczny słownik mowy polskiej*, t. III, cz. 1, red. A. Królikowski, Częstochowa 2014.
- Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- Boryś W., Popowska-Taborska H., *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I-VI, Warszawa 1994-2010.
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1989.
- Buttler D., *Nowsze zapożyczenia rosyjskie w języku polskim*, „Zeszyty Naukowo-Dydaktyczne Filii UW w Białymstoku. Humanistyka 2, Białystok 1973.
- Chernykh P. J., *Istoriko-etimologicheskij slovar' sovremennogo russkogo yazyka*, t. I-II, Moskwa 2001.
- Dahl V., *Tolkovyy slovar' zhivogo velikoruskogo yazyka*, t. I-IV, Moskwa 1978-1980.
- Etymalohichny sloŭnik belaruskay movy*, t. IV, red. V. U. Martynau, Minsk 1988; t. V, Minsk 1989.
- Etymologicheskij slovar' russkogo yazyka*, t. II, vyp. 6, red. N. M. Shanskyy, Moskwa 1975.
- Etimologicheskij slovar' slavjanskikh yazykov. Praslovjanskij leksicheskij fond*, vyp. 10, red. O. N. Trubachev, Moskwa 1983; vyp. 11, Moskwa 1984; vyp. 12, Moskwa 1985; vyp. 13, Moskwa 1987.

- Etymolohichnyy slovnyk ukrayins'koyi movy*, t. I-VI, red. O. S. Meľnychuk, Kyjiv 1982-2012.
- Fałowski A., *Rutenizmy we współczesnym polskim języku ogólnym w ujęciu A. Bańkowskiego I*, „Rocznik Slawistyczny” LXXIII (2024).
- Fałowski A., *Słownik etymologiczny polszczyzny potocznej PWN*, Warszawa 2022.
- Hrinchenko B., *Slovar' ukrayins'koyi movy*, t. I-IV, Kyjiv 1907-1909.
- Karłowicz J., *Słownik gwar polskich*, t. I-VI, Kraków 1900-1911.
- Kartoteka słownika gwar polskich*, [w:] <https://rcin.ortf.pl/dlibra/publication/37545/edition/20873>.
- Kluge F., *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin-New York 1989.
- Mały słownik gwar polskich*, red. J. Wronicz, Kraków 2010.
- Nosovich I. I., *Slovar' belarusskogo narechiya*, Sanktpeterburg 1870.
- Piprek J., Ippoldt J., *Wielki słownik niemiecko-polski*, t. I-II, Warszawa 1987.
- Red'ko J., *Slovnnyk suchasnykh ukrayins'kykh pryzvyshch u dvokh tomakh*, t. I-II, Eviv 2007.
- Slovar' ruskikh narodnykh govorov*, vyp. 16, red. F. P. Filin, Leningrad 1980.
- Slovnnyk staroukrajins'koyi movy XIV-XV st.cm.*, t. I-II, red. L. L. Humets'ka, Kyjiv 1977-1978.
- Slovnnyk ukrayins'koyi movy XVI – pershoji polovyny XVII st.*, vyp. 15, red. D. Hrynychshyn, M. Chikalo, Eviv 2010.
- Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I-V, Kraków 1952-1982.
- Sławski F., *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*, [w:] *Słownik prasłowiański*, t. I, red. F. Sławski, Wrocław 1974.
- Słownik gwar polskich*, t. IV, z. 2, red. J. Reichan, S. Urbańczyk, Kraków 1991.
- Słownik języka polskiego*, t. I-II, Wilno 1861.
- Słownik języka polskiego*, t. I-VIII, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900-1927.
- Słownik języka polskiego*, t. I-XI, red. W. Doroszewski, [w:] <https://www.sjpd.pwn.pl>.
- Słownik polsko-cerkiewnosłowiańsko-ukraiński Teodora Witwickiego z połowy XIX wieku*, opr. J. Dzendeliwski, red. J. Rieger, Warszawa 1997.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. X, red. M.R. Mayenowa, Wrocław 1976.
- Słownik prasłowiański*, t. I, red. F. Sławski, Wrocław 1974.
- Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Kraków 1996.
- Smoczyński W., *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno 2007.
- Sreznevskij I. I., *Materiały dla słowarja drevnerusskogo yazyka po pis'mennym pamjatnikam*, t. I-III, Sanktpeterburg 1893-1903.
- Stachowski S., *Słownik historyczno-etymologiczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków 2014.
- Tlumachal'ny sloŭnik belaruskay movy*, t. I-V, Minsk 1978-1984.
- Vasmer M., *Etimologicheskij slovar' ruskogo yazyka*, t. I-IV, Moskva 1986-1987.
- Velykyy tłumachnyy slovnnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy*, red. V. T. Busel, Kyjiv-Yirpin' 2009.
- Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki, [w:] <https://wsjp.pl>.
- Wielki słownik wyrazów obcych PWN*, red. M. Bańko, Warszawa 2010.
- Witkowski W., *Nowy słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*, Kraków 2006.
- Zhelekhivs'kyy J., (t. II także S. Nediľ's'kyy), *Malorus'ko-nimets'kyy slovar'*, t. I-II, Eviv 1886.

NOTA O AUTORZE

Adam Fałowski – emerytowany profesor zwyczajny Uniwersytetu Jagiellońskiego, slawista, językoznawca. **Wybrane publikacje: monografie:** *Kształtowanie się kategorii superlatywu przymiotników w tekstach ruskich i ruskocerkiewnych XI-XVII w.*, Monografie Slawistyczne 48. PAN Komitet Słowianoznawstwa, Wrocław 1984, ss. 34; „*Ein Rusch Boeck...*”. *Ein Russisch-Deutsches anonymes Wörter- und Gesprächsbuch aus dem XVI. Jahrhundert*, Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe B: Editionen Neue Folge Band 3 (18), Böhlau Verlag Köln – Weimar – Wien 1994, ss. 210 + 188; „*Ein Rusch Boeck...*”. *Rosyjsko-niemiecki anonimowy słownik i rozmówki z XVI wieku. Analiza językowa*, Universitas, Kraków 1996, ss. 180; *Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku*, Studia Ruthenica Cracoviensia 2, Universitas, Kraków 2003, ss. 198; (z W. Hojsak) *Łemkowskie etymologie*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2020; *Słownik etymologiczny polszczyzny potocznej* PWN, Warszawa 2022.

ORCID: 0000-0002-3836-2221

Email: adam.falowski@uj.edu.pl